

Г.О. Станіцина

**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЩОДО ЗУСИЛЬ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (ВУАН)
З РЯТУВАННЯ МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ,
ЩО ВИЛУЧАЛИСЬ ДЛЯ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ У 1922 р.**

Стаття вводить у науковий обіг унікальні архівні матеріали, що висвітлюють зусилля Всеукраїнської Академії Наук по рятуванню в 1922 р. стародавніх і високохудожніх виробів музейного значення із золота, срібла та коштовного каміння із церковних та монастирських ризниць, що підлягали вилученню Комісією по допомозі голодуючим через неврожай.

У 1921 р. через велику посуху, що вразила Поволжя та південні райони України, загинув урожай, люди голодували. На підставі Постанови, прийнятої ВУЦИК на початку 1922 р., органи влади разом із громадськими організаціями вилучали у фонд голодуючих цінності церков та монастирів. Так, лише у Києво-Печерській лаврі і найближчих монастирях було реквізовано 2 пуди золота, понад 130 пудів срібла, 1160 каратів діамантів (История Киева 1985, С. 155).

Проте церковні цінності — це не лише золото, срібло та коштовне каміння, а й високохудожні вироби та історичні реліквії. Всеукраїнська Академія наук приділяла велику увагу справі збереження предметів художнього та історичного значення, вилучених із церков та монастирів України.

6 лютого 1922 р. Спільне Зібрання ВУАН заснувало Археологічний Комітет, який мав протидіяти Київському ГубЗовнішторгу, що вивозив з України твори мистецтва музейного значення. Крім того, багато сил Комітет поклав задля порятунку історичних і художніх реліквії під час «вилучення цінностей» із монастирів і церковних ризниць Києва. Комітет порушив у Спільному Зібранні питання про заборону вивозу за межі України вилучених із ризниць лаври, Святої Софії і Михайлівського монастиря речей, що становили художню та історичну цінність (ф. ВУАК, № 4, л. 13).

9 лютого 1922 р. відбулося чергове засідання історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, присвячене питанню збереження предметів мистецтва. У фонді ВУАК зберігається виписка з протоколу цього засідання: «...Академік Ф.І. Шміт повідомляє про велику небезпеку для мистецьких скарбів України з тієї причини, що «Внешторг» наміряється вивозити задля товарної виміни за кордон речі з му-

зейного фонду. Вважаючи на те, що «Вукопис» вже скасовано, а через те незабаром і губерніяльні його Відділи («Губкопис») так само мають свою діяльність припинити і музейні збірки та взагалі мистецькі скарби без жадної лишаються оборони — Академія Наук повинна на себе цю функцію взяти. Ухвалено: обернутися до «Губвиконкома» та «Губполітпросвіти» з енергійним нагадом про те, що 1) річі надзвичайної наукової чи художньої ваги не повинні вивозитися зовсім, 2) призначене до вивозу оглядати через особливу Комісію з участю представників од Академії, які мають вияснити наукову чи художню вартість річей, 3) вартіші речі од «Губкопису» та Музейного фонду перенести негайно до картинної галереї Академії Наук»* (ф. ВУАК, № 4, арк. 2.)

6 березня 1922 р. Археологічний Комітет ВУАН звернувся в Спільне Зібрання ВУАН із такою заявою: «Археологический Комитет ВУАН в заседании своем 3.03. с.г. постановил просить «Спільне Зібрання» обратиться в ВУЦИК, в СНК, в НарКомПрос и в Киевский ГубИсполком со следующим заявлением:

Значительные части РСФСР и УССР жестоко страдают от стихийного бедствия — голода. Правительство РСФСР решило для борьбы с бедою принять самые решительные меры и, между прочим, приступит к изъятию всех тех значительных материальных ценностей, которые скопились за многие сотни лет в церковных ризницах. Но не следует забывать, что в тех же ризницах, кроме золота, серебра и драгоценных камней, хранятся и бесценные исторические и художественные памятники, которыми нельзя пожертвовать даже во имя

* Тут і далі збережено мову, стиль і правопис архівних документів.

человеколюбия, хотя бы они представляли какую угодно материальную ценность... А потому ВУАН надеется, что отбор вещей в церковных ризницах будет произведен соответствующими организациями не иначе, как в присутствии и по соглашению с представителями компетентных научных учреждений, каковыми в Киеве следует признать: ВУАН (в лице ее Археологического Комитета), ГубКОПИС, Археологический институт, Историческое Общество Нестора Летописца и Академию Мистецтв» (ф. ВУАК, № 4, арк. 3).

До «Комісії по вилученню цінностей...», що працювала в Києві та Київській губернії, увійшли представники наукових установ — досвідчені музейні працівники: хранитель Першого Державного Музею Д.М. Щербаківський, хранитель Третього Державного Музею А.Х. Серета, Завідувач Музею культур та побуту Києво-Печерської лаври Ф.М. Морозов, а також Г.Ф. Красицький, М.О. Макаренко, Ф.Л. Ернст та інші спеціалісти (ф. 9, № 170, арк. 257).

В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається видане йому 9 березня 1922 р. Київським губернським комітетом охорони пам'ятників мистецтва і старовини «Губкопис» Посвідчення за № 864: «Настоящим поручается представителю Губкописа ученому эксперту Щербаковскому Д.М. принять участие в Комиссии Губюста по осмотру и учету церковного имущества церквей и монастырей г. Киева с правом взятия на учет и выделения предметов, имеющих историческое и художественное значение» (ф. 9, № 62, арк. 96).

Утім матеріальні цінності вилучали не лише з церков та монастирів, а навіть із музеїв, незважаючи на їх культурно-історичну цінність та протести музейних працівників. Вилучення музейних експонатів значної історичної і художньої цінності з Лаврського музею культур та побуту засвідчують архівні документи, зокрема акт, складений 8 квітня 1922 р., що зберігається в особистому фонді Д.М. Щербаківського, а також його машинописна копія у фонді Всеукраїнського Археологічного Комітету:

«Составлен настоящий акт в том, что Комиссия по изъятию ценностей в пользу голодающих, за время своих работ в Лавре, осмотрев Музей Куклы и Быта Киево-Печерской Лавры, приступила к изъятию вещей из Музея, несмотря на то, что представителями ГУБКОПИСа было подано письменное заявление собрания представителей всех музеев г. Киева о неправомерности Комиссии для изъятия, проводимого Комиссией, вопреки инструкции и несмотря на вторичный решительный протест представителей ГУБКОПИСа, заявивших, что уступят только силе, — таковое изъятие все же было

произведено, причем представителями Комиссии было заявлено, что никаких дальнейших выемок из музея произведено не будет. Указанные предметы, несмотря на исключительную художественную и историческую ценность, связанные с именами Богдана Хмельницкого, Мазепы, Анны Иоанновны, Екатерины II, Румянцева-Задунайского, были изъяты благодаря тому, что сделаны из золота и драгоценных камней.

*ЗамНаркомВнуДел М. Серафимов
Председатель ГубКомис. Михайлик
Хранитель Первого государственного музея
Д. Щербаковский*

*Представитель ГУБКОПИСа Ф. Эрнст
Заведывающий Музеем Куклы и Быта
Ф. Морозов*

*Председатель Археологической Комиссии
Всеукраинской Академии Наук академик Федор
Шмит.*

Киев, Апреля 8 дня 1922 г.» (ф. 9, № 62, арк. 112; ф. ВУАК, № 4, арк. 5). Можна тільки уявити, як відбувалося це вилучення і які події криються за словами: «...и несмотря на вторичный решительный протест представителей ГУБКОПИСа, заявивших, что уступят только силе, — таковое изъятие все же было произведено...». У цій ситуації зіткнулись люди різних переконань та обов'язків, і кожен з них намагався виконати своє завдання, свій обов'язок. У фонді ВУАК зберігається виписка з «Акту» з переліком музейних експонатів, забраних «Комісією по вилученню...» й оцінених у рублях із зазначенням маси золота, кількості та якості коштовного каміння та перлин (ф. ВУАК, № 4, арк. 6).

Документальним свідченням тих бурхливих подій є ще один «Акт» із особистого фонду Д.М. Щербаківського (рис. 1), написаний, судячи з почерку, представником ГубКОПИСу Ф. Ернстом, підписаний ним та хранителем Першого Державного музею Д.М. Щербаківським і завірений печаткою ГУБКОПИСу відразу після вилучення експонатів із музею. Документ передає емоційний стан людей, яким була не байдужа доля історичних реліквій:

«Составлен настоящий акт в том, что нами, нижеподписавшимися представителями Киевского Губернского Комитета Охраны Памятников Искусства и Старины, противозаконно и в полном сознании совершаемого нами тяжкого преступления перед историей, допущено изъятие из Музея Куклы и Быта Киево-Печерской Лавры, перечисленных в особом списке предметов, являющихся драгоценнейшими реликвиями украинского народа. Указанное изъятие допущено нами исключительно ввиду угрозы представителей Комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих — прибегнуть к вооруженной силе» (ф. 9, № 62, арк. 114).

Наступного дня після зазначеного вилучення цінностей із Музею культур та побуту газета «Пролетарська Правда» № 78 (191) за 9 квітня 1922 р. опублікувала замітку такого змісту:

«Вчера, 8 апреля, закончилось изъятие церковных ценностей из Киево-Печерской лавры. Изъятие происходило при активном участии духовенства, группы верующих и прошло спокойно.»

Все изъятые ценности, сумма коих выясняется, отвезены были тов. Серафимовым, руководившим изъятием, и председателем губкомиссии по изъятию тов. Михайликом в Губфинотдел, вместе с их описью, подпис[анной], как представителями комиссии по изъятию, так и представителями духовенства и верующих.

Среди всех дорогих изъятых ценностей имеется, между прочим, одна бриллиантовая панагия, весьма дорого оцениваемая, которую носили митрополит и архиерей, содержащая 126 бриллиантов, из коих 46 крупных.

По мнению тов. Серафимова, изъятые из Киево-Печерской лавры ценности могут прокормить не один десяток тысяч голодающих Поволжья.

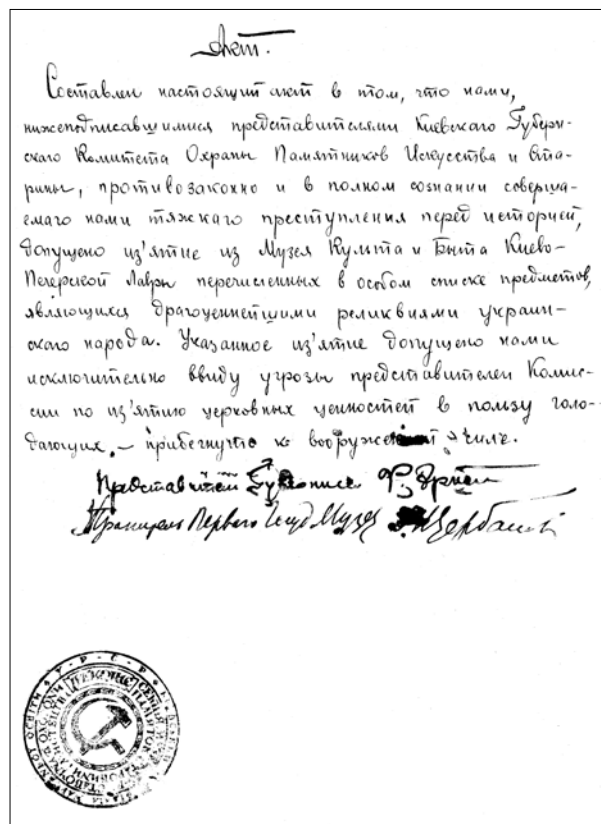
В понедельник, 10 апреля, начинается изъятие ценностей из Киевского Софиевского собора». В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається вирізка зі згаданої газети та її машинописна копія зі словами: «З оригіналом згідно» (ф. 9, № 62, арк. 128—129).

Газета сповіщала, що 10 квітня розпочнеться вилучення цінностей із Софії Київської. Проте Комісія вилучила цінні предмети не лише з Собору, але й із його музею, що засвідчує відповідний документ:

«Акт. 10 апреля 1922 года Комиссия по изъятию ценностей из церквей и молитвенных домов г. Киева во время своих работ в Софиевском Соборе вошла в помещение временно находящегося там Музея и несмотря на протест представителей Губкописа о неправомочности Комиссии на изъятие ценностей из Музеев, произвела таковое.»

Признав справедливость протеста Губкописа и дав обещание, что из музея больше никаких изъятий произведено не будет, представители Комиссии со своей стороны сами предложили от имени не только Губкописа, но и самой Комиссии возбудить перед центральной властью ходатайство о возвращении Музеем взятой из него художественной чаши.

Из музея были изъятые — чаша золотая с фиניфтями XVIII в. — подарок Собору Екатериной Великой и вынут бриллиант из креста XVIII в. ЗамНаркомВнудел [підпис нерозбірливий], Предгубкомиссии Михайлик, Хранитель Пери. Держ. Музеем Д. Щербаківський, Заведующий Музеем Украин[ской] Академии художеств Ф. Эрнст, Заведующий музеем собора св. Софии Краицкий» (ф. 9, № 62, арк. 6).

Крім «Комісій по вилученню цінностей на користь голодуючих», подібною «експропріацією» займалися й спеціально створені «трійки». В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається копія з копії розпорядження, надісланого Академії наук України з Харкова. Цю копію з мокрою печаткою Української Академії наук у Києві та підписом: «Г. Козловська»** після слів: «З оригіналом згідно» було зроблено для музею. На звороті аркуша олівцем підписано: «Музей, Щербаківському». Судячи з копії, оригінал документа був на фабричному бланку або мав штамп Народного комісаріату освіти. Текст копії:

«У.С.С.Р. Народний Комісаріат Освіти. б/В-1922 года. №541. ГЛАВПРОФОБР. Тройка, по изъятию ценностей из учреждений и органов НКП, предлагает в срочном порядке сделать распоряжение по находящимся в Вашем ведении по г. Харькову учебным заведениям и прочим учреждениям — служебно-административным, производственным и снабженческим, в трехдневный срок, со дня получения распоряжения организовать местные по каждому учреждению Тройки в составе представителей администрации, комслужба либо месткома и учащихся и провести работу изъятия имеющихся в учреждении ценностей в фонд помощи голода-

** Ганна Козловська – мати Валерії Козловської, яка тимчасово виконувала обов'язки завідувача Адміністративного відділу Академії наук у Києві.

ючим, руководствуюсь приложенной выпиской из инструкции о порядке сдачи ценностей, находящихся в распоряжении учреждений и органов НКП. Все акты изъятия, оценки и описи вещей в копиях местные Тройки не позже 10-го мая представляют в НКП Центральной Тройки, с которой организационно связываются.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Выписка из инструкции о порядке сдачи ценностей, находящихся в распоряжении учреждений и органов Наркомпроса в фонд помгол.

1) Сдаче подлежат ценности, находящиеся, как в непосредственном распоряжении Наркомпроса и его губернских и уездных отделов, так и те, которые имеются в распоряжении учреждений, подведомственных Наркомпросу.

2) К таким ценностям относятся: а) дорогие металлические вещи, не имеющие прямого отношения к обслуживанию производства, как например, канделябры, подсвечники, статуэтки и проч., б) дорогие вазы, зеркала, ковры и проч. предметы роскоши домашней обстановки, в) дорогие картины, не имеющие музейного значения, г) музейные вещи, имеющие большую рыночную ценность, изъятие которых не причинит серьезного ущерба музейному делу (в особенности это относится к дубликатам).

3) Изъятием вещам составляется подробная опись и производятся оценки Тройкой, производящей изъятие с приглашением экспертов, о чем составляется акт.

Оригінал за належними підписами.

В.-Спешно.

№ 2809. Согласно резолюции Замнаркомпроса тов. Ряппо, Общій Отдел Укрглавпрофобра препровождает настоящую копию за № 541 от 6-го сего мая с приложением в Киевскую Академию Наук для надлежащего, точного и безотлагательного исполнения, как со стороны Академии, так равно и подведомственных ей органов. Об исполнении должно быть донесено Главпрофобру немедленно. Мая 9-го дня 1922 г., г. Харьков. З оригіналом згідно» (ф. 9, № 170, арк. 269).

Під гаслом допомоги голодуючим держава конфіскувала таку величезну кількість цінних речей, що, швидше за все, виручені кошти пішли не лише на те, щоб нагодувати голодних.

Архівні документи свідчать про намагання ВУАН врятувати вилучені предмети, що мали мистецьку або історичну цінність. Так, 17 травня 1922 р. Всеукраїнська Академія наук направила до ВУЦІК листа за № 518, машинописна копія якого зберігається в Науковому архіві:

«К сведению Всеукраинской Академии Наук поступило ряд сообщений с мест о производстве работ по изъятию церковных ценностей без участия представителей комитетов охраны памятников искусства и старины... результатом

чего, в большинстве случаев... отобраны предметы, имеющие исключительно художественную и культурную ценность.

В виду вышеизложенного, Всеукраинская Академия Наук ходатайствует перед В.У.Ц.И.К. о допущении представителя Академии к осмотру в Харькове центральных государственных хранилищ, куда свезены со всех мест Украины изъятые церковные ценности для проверки, отборки и передачи музеям Украины наиболее ценных с точки зрения науки предметов, изъятие которых безусловно нанесло бы интересам культуры непоправимый ущерб» (ф. 9, № 170, арк. 311).

5 червня 1922 р. ВУАН направила до Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей у Харкові, тодішній столиці України, листа за № 660: «Провінційні Комісії для вилучення церковних цінностей переводили мало не скрізь свою роботу без будь яких представників компетентних наукових установ. Через те, як про це в Академії Наук є повідомлення з різних кінців У.С.Р., ціми комісіями забрано не раз чимало таких речей, що являють собою величезну наукову цінність, не представляючи в той же час жадної, або майже жадної матеріальної вартості.

Зважаючи на це, Всеукраїнська Академія Наук звертається до Вас з проханням допустити проф. С.А. Таранушенку, як представника од ВУАН, розглянути на місці всі зведені до Харкова з провінції церковні цінності і одібрати з них для повернення в музеї ті, з них, що не представляють жадної матеріальної вартості, являють собою надзвичайну і рідку наукову цінність» (ф. 9, № 170, арк. 310). Машинописна копія цього листа зберігається у фонді Д.М. Щербаківського.

Крім того, Всеукраїнська Академія наук та Главполітосвіта доклали чимало зусиль, щоб повернути в Україну вже вивезені до Москви цінності неабиякого художнього та історичного значення, відібрані представниками «Комісії по вилученню...». Зібрані в Україні коштовні речі вивозили до Москви ще в першій половині 1922 р., при тому, що створення єдиної держави — СРСР відбулося наприкінці того ж року. Завдяки рішучому втручання Повноважного представника України в Москві А. Приходька, розбирання та реалізацію цінностей, привезених з України, призупинили. До Москви направили спеціальну комісію у складі Д.М. Щербаківського, А.Ф. Середи та представника Главполітосвіти із Харкова О.Ф. Степанової для проведення історико-художньої експертизи вивезених із України цінностей, відбору предметів музейного значення та перевезення їх до Києва. Збереглася телеграма, відправлена з Харкова в Київ 28 липня 1922 р.:

«Требованию Р.С.Ф.С.Р срочно выслать представителя отбора церковных ценностей

України вночі категорически пропонуємо не-медленно командировати Щербаковського Мос-кву тчк Расходы поезде будут возмещены представителем Н.К.П. Москве Годзинским указанию нашей № 21/98 от 22 июля № 1194 Замнаркомпрос Ряпно» (правильно: Ряппо) (ф. 9, № 170, арк. 266, 266 зворот).

У Науковому архіві зберігається низка до-кументів, пов'язаних із поверненням мистець-ких та історичних реліквій в Україну. 31 липня 1922 р. Академія наук видала Д.М. Щербаківсь-кому мандат за № 907 із текстом українською та російською мовами такого змісту:

«Всеукраїнська Академія Наук доручає пред'я-вникові цього — хранителю Першого Державно-го Музею в Києві Щербаківському Данилу, вести справу повернення до Києва історично-художніх цінностей, які були взяті з Музеїв Києво-Печерської Лаври і Софії, Комісією по Вилученню Церковних Цінностей і перевезти їх до Києва.

Всеукраїнська Академія Наук просить всі Ра-дянські установи і представників Робітничо-Се-лянського Уряду допомагати т. Щербаківському Д. в виконанні покладеного на нього Академією дору-чення» (ф. 9, № 170, арк. 308). Збереглася також роз-писка (а точніше, її чернетка) Д.М. Щербаківського про одержання мандата та грошей на поїздку:

«Розписка. Дана ця розписка Представнику Глав Політосвіти т. А.К. Симонову в тім, що я, Хранит[ель] Першого Держ[авного] Музею Д. Щербаківський одержав від нього мандат для поїздки в Москву, а також гроші під свою відчетность в кількості триста п'ятдесят мільйонів (350.000.000) крб. авансом на видат-ки для поїздки в Москву Щербаківського і Се-реди на предмет отбора церковних цінностей. Хран[итель] Перш[ого] Держ[авного] Музею Д. Щербаківський. 31/VII 1922 р.» (ф. 9, № 170, арк. 253). У той самий час 31 липня 1922 р. Від-діл народної освіти при Київському Губревкомі видав ученому посвідчення за № 2815: «Выдано настоящее удостоверение хранителю 1-го Го-суд. Музея Щербаковскому Д.М. в том, что ему поручается вести переговоры в соответствующих учреждениях г. Харькова и Москвы о возвра-те, неправильно изъятых Киевской Губернской Комиссией по изъятию церковных ценностей, музейных предметов из музеев Кльта и быта Печерской Лавры и Софши, а также принять и перевезти их в Киевские музеи.

Киевский Губполитпросвет просит все со-ветские, гражданские, военные и жел. дорож-ные учреждения оказывать тов. Щербаковско-му всяческое содействие предоставлением ему охраны, перевозочных средств и проч.» (ф. 9, № 170, арк. 309).

Про те, в яких умовах і як проходила робота направленої до Москви Музейної комісії, свід-

чить чернетка листа Д.М. Щербаківського, на-дісланого ним до Києва:

«До Главполітосвіти. Маю за честь дати короткі відомості про хід праці Комісії по от-бору (в Московському Гохрані) музейних річей з церковних цінностей України.

Згідно вимогам Українського представ-ництва розбор цінностей, вилучених з церков Ук-раїни було припинено до приїзду представників з Главмузею України. До припинення Гохран встиг передивитись 1880 пудів річей. При цьому роз-борі був присутній представник Московського Главмузею, який і одібрав біля 20 пудів старин-них річей. Такий малий відсоток одібраних річей (1%) пояснюється, окрім інших причин також тим, що один чоловік фізично не міг перебрати в день пересічно сто пудів річей, (тільки їх пере-глянути, одібрати з них старовинні, переписати і запакувати їх).

Комісія працює в складі Хранителя П[ершого] Д[ержавного] М[узею] у Києві Д[анила] Щ[ербаківського], Хр[анителя] З[Державного] М[узею] у Києві А. Середи; Представ[ника] Глав-політосвіти із Харкова Ольги Феод. Степанової і проводить свою роботу в Москві.

З приїздом Музейної Комісії розборка укр[аїнських] річей знову почалась і проводиться безперервно й зараз при участі Укр[аїнської] Музейної Комісії. Умови перегляду досить кеп-ськи тяжкі.

З одного боку самі речі прибувають в Гохран в напівзнищеному виді — побиті, поламани, роз-вінчені на свої составні частини, так що членам комісії приходиться гаяти багато часу на роз-шукування окремих частин старовинного поті-ра або хреста і багато прекрасних річей зали-шаються на жалі лише в фрагментах.

З другого боку розборка річей проводиться в такім швидкім темпі (100—120 пудів в день) і в такіх негігієнічних умовах: вісім годин на-пруженої праці в куряві і серед стуку молотків й тріску розбиваємих і закупоруваних ящиків, які виснажуючи до краю сили членів комісії, не тільки не сприяють, але навіть перешкоджа-ють науковій стороні праці.

В таких умовах комісія з початку праці по 23 серпня одібрала 1700 старинних предметів ва-гою 38 пудів. Серед них є багато прекрасних зразків не тільки українського але й західноєвро-пейського золотницького майстерства...

Доводячи до відома про це, маю за честь про-сити: 1) переслати гроші й взяти інших за-ходів для перевози 100 пудів музейних цінностей з Москви на Україну. 2) В дальнішому перевезені цінності, будучи зібрані зо всієї України, мусять бути розміщені в найбільш видатних музеях на-уковим органом — Академією наук, а тому на організацію цієї праці теж необхідно в негайно-

му порядкові виклопотати потрібні для цього кошти. 3) З огляду на те, що ця велика збірка річей (по закінченню праці в ній буде біля 3000 предметів) буде розділена меж Харківським і Київським Музеєм, а можливо й меж більши значними з провінціальних музеїв і таким чином буде розпорошена, конче потрібно щоб перед розподілом була дана можливість Секції Мистецтв Всеукраїнської Академії Наук науково обслідувати цю збірку хоч в загальних рисах. Такий перегляд цієї колекції, окрім користі для чисто академічних дослідів, буде не тільки корисним, але й необхідним безпосередньо для справи, тому що приведе її в систему, установить, які речі мають місцевий інтерес і які загал[ьний] і тим забезпечить раціональний, відповідний науковим завданням розподіл річей між музеями. В такім же виді і стані як зараз ні один музей вмістити не зможе.

Тому прошу отдати розпорядження про одсилку цих річей в Київ на переховування в Першому Державному Музеї» (ф. 9, № 170, арк. 357, 357 зворот).

Українська музейна комісія у Москві проводила експертизи вивезених з України церковних цінностей майже місяць. У Науковому архіві збереглась чернетка листа Д.М. Щербаківського до А.Ю. Кримського, датована 27 серпня:

«Високоповажані Агатаңгел Юхимович. Наша праця наближається до кінця. Усього набереється біля 3000 старинніх предметів вагою 75—80 пудів — грандіозна збірка, якої хватить для музеїв Київя, Харкова і навіть більш крупних провінційних. Єсть чимало річей прекрасних, першорядної наукової й мистецької ваги, але найважливіше те, що ця збірка в цілому дає повну картину зовсім необслідуваної галузі мистецтва українського золотництва. Поки ця збірка не розпорошена (а вона мусить бути розпорошена, бо скупчувати все в один музей нема рації — багато дублетів) її конче треба використати в інтересах науки, да й інших міркувань. Справа в тім, що судьба цих річей досі ще не вирішена. Можливо, що вся збірка буде віддана Україні й розділена меж її музеями» (ф., № 170, арк. 365). Схоже на те, що Д.М. Щербаківський ще не був упевнений, чи віддадуть колекцію цінностей України. Підпису на чернетці немає, авторство визначено за порівнянням почерку з підписаними листами Данила Михайловича.

Про труднощі й перепони у діяльності Української музейної комісії під час відбору цінностей музейного значення свідчать кілька документів з особистого фонду Д.М. Щербаківського, наприклад, чернетка листа вченого, очевидно, до Головополітосвіти:

«Після попередніх переговорів за допомогою з Українським представництвом (т. При-

ходько) і головою Госхрана т. Базилевичем ми лише 5 серпня після цілого ряду формальностей (меж іншим до повного переодягання не тільки одержи але й білизни й чобіт) мали можливість ввійти до буд. № 23 на Бронній, де переховуються й розбираються церковні цінності. Там переглядом документів було з'ясовано, що церковні цінності України розбирались і переглядалися з 3 по 19 липня, коли перегляд було припинено по вимоганню представника України. За цей час було (діло № 3221-...) розібрано 657 міст (вагою 1880 пуд. 20 х. 62 зол.) з різних губерній України. Речі з них «обезлічено» і перепаковано в 311 ящиків за №№ 955—1266, з яких в 8 ящиків упаковано музейні речі, одібрані представниками Главмузею (при розборці були присутні представники Главмузею) ... загальною вагою 20 пудів 06 хунтів. Надзвичайно малий відсоток одібраної старовини 1,06 % на загальну кількість річей (з 1880 п 20 х 62 зол — 20 пудів 06 хунтів) свідчив про дуже поверхневий отбор музейних цінностей. Це й підтвердилось розмовою з представниками Главмузею. ...перегляд робили по черзі трое представників Главмузею: Мамуровський, Сілін і Чіріков. ...їх праця не викликала відповідної прихильності і не будучи певними в тому, що Музей одержить ті речі, які вони одбирають, вони одбирали тільки першорядні речі, залишаючи звичайні музейні речі на знищення. Тим і пояснюється такий малий відсоток річей.

Прийшли до одбору річей ми лише 7 серпня, виждавши поки не буде закінчено серія великорус. річей» (ф. 9, № 170, арк. 395).

Ці факти підтверджує і фрагмент з машинописної копії «Рапорту» експерта Чирикова від 5 липня (рік не зазначено, написано с/г — [сего года]):

«Во 2-й части дня мастерские посетил заведующий Гохраном Базилевич, который интересовался работой и после его ухода в золотом ювелирном отделе мне сказали и в подтверждение показали сломанный по приказанию Базилевича золотой крест конца 17-го века, взятый мною на учет (см. в списке за № 2 с приложенным на нем сопроводительным ярлычком). Мастера-ювелиры заявили, что миниатюру в панации фамильных портретов графов Разумовских кто-то сломал и она треснула. По осмотру действительно оказалось — трещина прошла по лицу женского портрета и теневая сторона лица постерта, почему и пришлось лично мне самому вынуть ее из оправы и поместить в особую коробочку вместе с финифтяным образком Успения Б.М., которые остались в золотом фонде (ф. 9, № 170, арк. 313).

За наказом адміністрації Державного сховища відібрані й узяті на облік музейні речі навмисне ламали, щоб не віддавати їх до музею. Тут дореч-

но буде згадати Петра Першого, який свого часу також скористався церковним майном, але з іншим ставленням до старовини, про що сповіщає О.О. Формозов у нарисі «Русское общество и охрана памятников культуры»: «После нарвского поражения церквам и монастырям было приказано сдать в Пушечный двор в Москве часть колоколов. В 1701 г. принимавший их стольник Тимофей Кудрявцев обратил внимание на стопудовый колокол, присланный из Троице-Сергиевой лавры. Рельефная надпись свидетельствовала, что он был отлит в 6935 (т. е. 1427) г. при Василии Темном. Кудрявцев оказался человеком думающим и запросил царя, не лучше ли такой старый колокол оставить в Лавре «для памятства», взяв вместо него другие — недавно сделанные. Петр немедленно откликнулся на этот запрос, но пошел еще дальше — колокол предписывалось вернуть Лавре «без зачету» — не требуя ничего взамен; монастырю велено его беречь» (Формозов 1986, С. 126—127).

Згадка про перепони, що чинились адміністрацією Державного сховища в Москві Українській музейній комісії у її роботі з відбору музейних експонатів, є і в листі Д.М. Щербаківського до Українського представництва від 31 серпня 1922 р.:

«Маю за честь сповістити Представництво, що сьогодні, 31 серпня Комісія по отбору музейних речей з цінностей, вилучених з церков і молитовних домів України, закінчила свою працю в Гохрані. Докладні списки одібраних Комісією речей будуть подані пізніше, а зараз я даю тільки головні цифрові данні:

Комісія переглянула 1850 пудів цінностей, і з них вибрала 2669 номерів старовинних музейних речей загальною вагою 61 пуд, що дає прибіл. 3,3 % загальної кількості речей. Представники Московського Главмузею, які до приїзду Української Комісії працювали по розбору українських цінностей, переглянули 1880 пудів українських цінностей й одібрали з них 408 музейних речей загальною вагою 20 пудів, що дає 1 %. Усього таким чином переглянуто 3730 пудів, з яких одібрано 3077 музейних речей, загальною вагою 81 пуд, що дає 2,17 % усіх речей. Такий малий відсоток одібраних музейних речей пояснюється ріжними причинами: Перш за все тим, що у Адміністрації Гохрана була явна тенденція сприяти зменшенню кількості речей, отбираємих для музеїв: постійні заяви, що представники музеїв одбирають дуже багато речей, викликання своїх експертів для перевірки праці Музейної Комісії, нарешті — зісування речей, взятих на учет представниками Главмузею — зім'ято рідчайший пам'ятник українського мистецтва і реліквію українського народу — Напрестольний хрест — вклад Богдана Хмельницького Пе-

черській Лаврі (див. виписка з протоколу представника Главмузею т. Чирикова).

Другою причиною було те, що представники Главмузею по тим або інакшим причинам одібрали для Музею далеко не всі музейні речі (ними одібрано лише 1% загальної кількості речей) Нарешті треба зазначити, що багато старинних предметів було доставлено в Гохран зіпсутими, поламаними, або тільки в фрагментах, так що їх не було рації залишати для Музеїв.

Не зважаючи на це, одібрана колекція містить в собі прекрасні зразки крацих майстрів українського золотництва XVI—XVIII ст. з території усієї України і дає виключний по своєму багатству і науково-мистецькому значінню матер'ял для поповнення Державних Музеїв України і наукових студій над українським мистецтвом.

Одібрані речі пронумеровані, записані в окрему опись й окремо запаковані в 27 ящиків, окрім 15 тонких ювелірних речей, які переховуються в золотому фондї Гохрана не запакованими.

Доводячи до відома про це, маю за честь просити Представництво:

1) Отдати розпорядження про перевіз одібраних речей до Київa, аби перед розподілом їх по музеям, Українська Академія Наук мала можливість опрацювати всю збірку в цілому. Таке опрацювання і перегляд цих речей, окрім користі для чисто академічних дослідів, буде не тільки корисним, але й необхідним безпосередньо для справи розподілу колекції між музеями, тому що приведе її в систему, установить, які речі мають тільки місцевий інтерес, а які загальний і тим забезпечить раціональний, відповідний науковим завданням розподіл речей меж музеями.

2) Вжити заходів, аби розгляд церковних цінностей України, які будуть надалі присилатись до Гохрану, був припинений до спеціального повідомлення Представництва і приїзду музейних представників України.

Москва, 31 серпня 1922 р. Дан. Щербаківський» (ф. 9, № 170, арк. 367, 367 зв., 371).

В особистому фондї Д.М. Щербаківського зберігається чернетка його листа до Ф. Ернста від 29 серпня 1922 р., коли Українська музейна комісія уже завершувала свою роботу:

«Голубчику Ернстенко. Конче потрібно від імені Академії Наук написати заяву до Совнаркома, аби ті музейні речі, які ми зараз в Москві одбираємо з цінностей, вилучених з церков України, — були переслані до Київa для наукового опрацювання. Ясно, що вони розійдуться по ріжним Музеям українським, а можливо й не українським, тому конче потрібно поки вся збірка не розпорошена передивитись її, описати, де-що зфотографувати і т.п. Тоді більш раціонально можна перевести й самий розподіл цих речей меж музеями. Найгірше те, що тут

все говорят про продаж частини річей закордон, і тому ж, дорогий мій, напружте всю свою красномовність, щоб ця заява Академії вийшла найбільш обґрунтованою, Харків хоче, щоб збірка була перевезена до нього і що мовляв там вже будуть розподіляти речі, але зробити так значить убити справу. Там цім ніхто не цікавиться, людей нема і вся збірка (а видно набереться біля 3000 річей) обречена на довгі роки лежання в підвалах харківських музеїв.

До речі — до нашого приїзду хрест Богдана Хмельницького встигли поламати, а портрет з панаяги Румянцева зіпсувати. Представники з Главмузею Московського що працювали до нас, дуже несміливо одбирали речі і багато пропустили» (ф. 9, № 170, арк. 362).

Можливо, реакцією на зазначений лист Д.М. Щербаківського став документ, що зберігається в фонді ВУАК — звернення представників ВУАН до державних органів влади від 6 вересня 1922 р.:

«В Совет Народных Комиссаров У.С.С.Р. Вследствие недостатка специалистов на местах, а также вследствие неточного понимания исполнителями полученных из Центра инструкций, во время изъятия материальных ценностей из ризниц церквей и монастырей Украины были изъяты, между прочим, и предметы, имеющие крупное историческое и художественное значение. Предметы эти в настоящее время находятся в Москве.

Благодаря энергичному вмешательству представителя У.С.С.Р. в Москве, т. А. Приходько, поступившие с Украины предметы были подвергнуты тщательной историко-художественной экспертизе особо командированною Главполитпросветом из Киева комиссией в составе Д.М. Щербаковского и А.Ф. Середы. Комиссия эта в настоящее время заканчивает свою работу по отбору вещей, подлежащих хранению в музеях, и необходимо принять меры к тому, чтобы отобранные вещи были возвращены на Украину.

Всего таких музейных предметов оказалось около 3000 номеров, среди которых есть немало совершенно первоклассных памятников искусства. Самое важное, с научной точки зрения, то, что в Москве составилось из свезенных с разных мест Украины вещей такое собрание, которое в своем целом дает полную картину необследованной еще отрасли украинского художественного творчества — металлопластики. Всеукраинская Академия Наук считает необходимым немедленно использовать случайно сошедшуюся конъюнктуру в научных целях.

Посему Академия обращается к СовНарКому У.С.С.Р. со следующими просьбами:

1) *вытребовать поступившие из Украины подлежащие хранению в музеях вещи обратно на Украину;*

2) *обеспечить безопасную перевозку этих вещей, общим весом в 75—80 пудов, из Москвы в Киев;*

3) *поручить Академии организовать в Киеве полное научное описание и исследование привезенных из Москвы художественных сокровищ;*

4) *поручить Академии, по окончании описания и исследования, распределить означенные сокровища между музеями Украины для хранения;*

Академия Наук полагает, что только таким путем может быть гарантирована сохранность целой массы незаменимых исторических документов для истории искусства украинского народа.

Президент АН

Непременный Секретарь АН

Председатель Археологического Комитета ВУАН

копии:

НарКомПросу УССР

Главполитпросвету УССР

НарКомПросу РСФСР

Украинскому Представительству в Москве, тов. А. Приходько

Тов. Д.М. Щербаковскому, Москва» (ф. ВУАК, № 4, арк. 30).

Величезний внесок у справу повернення музейних цінностей з Москви в Україну зробив Уповноважений представник України в Москві А. Приходько. У Науковому архіві, з-поміж інших документів, так чи інакше пов'язаних з його іменем, зберігаються чернетки двох листів з представленими датами і примітками: «Приходько», «Від Приходько». Текст чернетки документа від 31 серпня 1922 р.:

«В Бюджетную Комиссию Наркомфина. Так как разборка ценностей, изъятых из церквей и молитвенных домов Украины закончилась, и вместе с ней закончилась работа по выделению из них музейных предметов, прошу отдать распоряжение о выдаче последних представителям Украинской Музейной Комиссии для пересылки их на Украину. Вещи будут отправлены поездом имени Ленина, находящимся в распоряжении Украинского правительства, а в данный момент Полпреста, где имеется специальная охрана.

Приложение:

1) *список ящиков с музейными вещами Украины*

2) *список украинских вещей, взятых на учет Главмузеем и оставленных в золотом фонде Гохрана» (ф. 9, № 170, арк. 312, 373).*

Чернетка другого листа Уповноваженого Приходька, від 1 вересня 1922 р.:

«В Главполитпросвет. Полномочное представительство доводит до сведения Главполитпросвета, что Комиссия по отбору музейных вещей из ценностей, изъятых из церквей Украины, работавшая при представительстве

в составе (написано і закреслено: хранителя Первого Государ. Музея в Киеве ...) Уполномоченных от Укр. Академии Наук и Главполитпросвета, закончили свою работу. Результаты ее таковы: отобрано 3077 старинных музейных вещей общим весом 81 пуд, вещи представляют собою выдающуюся научную ценность и их нужно перевезти в Киев для научного обследования Академией Наук и распределения между музеями Украины.

Обстоятельства требуют немедленного их вывоза из Москвы на Украину, поэтому прошу немедленно по телеграфу выслать деньги в размере 800 м[иллионов руб.].

Все дополнительные сведения по данному вопросу представит т. Озерский. Приходько» (ф. 9, № 170, арк. 314).

1 вересня датовано копії ще двох документів:

«т. Базилевичу. По вопросу о выдаче У.С.С.Р. музейных ценностей из числа переданных ЦК Помголом, прошу дать срочно справку для М.А. Иевлева об оценке ценностей указанных в описях № 1 и 2. В. Раков. 1.IX.22». Другий документ — це відповідь на перший, копію якого зроблено на тому самому аркуші: «На основании инструкции, утвержденной ВЦИКом, вещи музейного характера, изъятые из церквей передаются музеям после определения их таковыми.

Они не должны входить в общую сумму изъятых вещей и посему оцениваться не должны, так как оценка нарушит все предположения и внесет путаницу. Базилевич. 1/IX» (ф. 9, № 170, арк. 374).

В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігаються ще два цікавих документи — акти передачі відібраних цінностей:

«Акт № 185 о выдаче ценностей. 4 сентября 1922 года на основании резолюции Начальника Валютного Управления т. Иевлева и по распоряжению Нач. Гохрана тов. Базилевича. Государственным Хранилищем Ценностей выдано Украинской Музейной Комиссии (мандат-телефонограмма № 52) через тов. Щербаківского...» далі йде перелік номерів ящиків, вага й оцінка кожного ящика в рублях та вся сума в рублях: «На сумму четыреста тридцать две тысячи триста шестьдесят четыре (432364) рубля 80 коп. золотом по курсу Госбанка.» Утім на кожному акті є приписка: «Оценка взята условная ввиду технической невозможности силами Гохрана оценить антикварные вещи». В Акті № 185 зазначено 28 «мест» (тобто ящиків), а в Акті № 187 — один: «...Государственным Хранилищем Ценностей выдано Украинской Музейной Комиссии одно (1) место с золотом за № 2, весом 26 ф. 67 зол. 48 дол. ... с условной оценкой по 3 р. 20 к. за золотник — через т. Щербаківского (согласно мандата-телефоно-

граммы за № 52)» (ф. 9, № 170, арк. 354, 355). Зауважимо, що на акті № 185 спочатку було проставлено дату 2 вересня, а потім виправлено на 4 вересня. На акті № 187 без жодних виправлень проставлено 4 вересня, але зазначено інше прізвище начальника Валютного управління — Шлейфер, на підставі резолюції якого було видано ящик із золотими виробами. Пізніше, у 1923 р., коли Д.М. Щербаківський удруге виїхав до Москви для експертизи та повернення в Україну вивезених церковних цінностей музейного значення, на акті передачі цінностей також було зазначено прізвище Шлейфер.

Перед тим, як було підписано акти передачі музейних цінностей, Д.М. Щербаківський одержав за підписом Приходька низку документів на бланках зі штампом: «Повноважене Представительство Української Соціалістичної Радянської Республіки в Р.С.Ф.С.Р.». Одразу три документи було видано 2 вересня, першим з яких, за № 2385, був «Мандат»:

«Предъявителю сего Хранителю Первого Государственного Музея Даниилу Щербаковскому поручено перевести музейные коллекции из Гохрана в Киев, в распоряжение Всеукраинской Академии Наук.

Прошу все военные, железнодорожные и гражданские власти оказывать тов. Щербаковскому всяческое содействие в выполнении возложенного на него поручения.» Замполпред УССР в РСФСР (підпис Приходька). Секретар (підпис Ялового) (ф. 9, № 170, арк. 315).

Документ за № 2386 адресовано самому Д.М. Щербаківському:

«Ознакомившись с Вашим докладом про закінчення своєї праці Комісією по одбору музейних речей з цінностей, вилучених з церков і молитовних домів України, пропоную Вам музейні речі, одібрані Українською Музейною Комісією і Московським Главмузеєм одвезти до Київа в Перший Державний Музей для наукового опрацювання їх Всеукраїнською Академією Наук і підготовки їх до розподілу між Музеями України.

Докладні інструкції по останньому питанню будуть своєчасно переслані Главполітпросвітою в Музейно-Виставочну секцію Київської Губполітпросвіти» (ф. 9, № 170, арк. 376; ф. ВУАК, № 4, арк. 29).

Тим самим числом, 2 вересня 1922 р., але пізніше — вже за № 2388, А. Приходько видав ще один документ, який залишився у Д.М. Щербаківського і нині зберігається у його особистому фонді:

«Начальнику станции 2-я товарная Московско-Курской железной дороги. Полномочное Представительство УССР в РСФСР просит подать к платформе вагон из поезда имени Ленина, для погрузки поездаго имущества.

Замполпред УССР в РСФСР Приходько, Секретарь Яловой». Цей документ із підписами, але без печатки (ф. 9, №170, арк. 316).

Для того щоб Д.М. Щербаківський міг не лише вантажити ящики з музейними цінностями у виділений для цього вагон, а й отримати їх на кінцевій станції, 4 вересня 1922 р. А. Приходько видав йому Посвідчення за № 2419:

«Удостоверение. Предъявитель сего, хранитель 1-го Государственного Украинского Музея профессор Щербаковский Даниил имеет право на получение из поезда имени Ленина 29 музейных мест. Замполпред УССР в РСФСР Приходько, Секретарь Яловой». На посвідченні стоять підписи і кругла печатка (ф. 9, № 170, арк. 317).

До того ж, 5 вересня 1922 р., уже після того, як було підписано «Акти передачі» і відомо кількість і вага ящиків із цінним вантажем, А. Приходько видав Д.М. Щербаківському Посвідчення за № 2425:

«Предъявителю сего, хранителю Первого Государственного Украинского Музея Даниилу Щербаковскому поручено перевести из Госхрана в Киев в Первый Государственный Музей ДВАДЦАТЬ ДЕВЯТЬ музейных мест, чистым весом 84 пуда, 36 фунтов, 67 золотн. 48 долей, что подписью и приложением печати удостоверяется.

Просим все военные, железнодорожные и гражданские власти оказывать тов. Щербаковскому всяческое содействие, в выполнении возложенного на него поручения» (ф. 9, № 170, арк. 318).

Як впливає із документів, що зберігаються в особистому фонді Д.М. Щербаківського, з Москви він виїхав 5 вересня, а 6 вересня 1922 р. прибув з музейними цінностями до Харкова. Потяг, наданий Д.М. Щербаківському в Москві, з якоїсь причини довів цінний вантаж лише до Харкова, далі вченому довелося потурбуватися, щоб одержати транспорт та охорону для перевезення цінностей із Харкова до Києва. Цей факт засвідчує заява, що зберігається в Науковому архіві, — машинописний документ із підписом Д. Щербаківського (без точної дати, замість числа — пропуск):

«Сентября, 1922 г.», у верхній частині аркуша від руки зроблено помітку: *«Сов. секретно»*. Текст заяви такий:

«В Главполитпросвет УССР. В виду той исключительной ответственности, которая лежит на мне, как главном сопровождающем груза особой ценности, о которой я уже докладывал Главполитпросвету, прошу в предупреждение несчастных случаев, могущих причинить непоправимый ущерб художественным сокровищам Республики, оказать мне содействие в следующем:

1. Получить через ОПС или Наркомздрав санитарный вагон для доставки этих ценностей

в Киев, т. к. вагон, которым я располагаю, не может идти дальше и неполучение указанного вагона сегодня грозит насильственной выгрузкой этих ценностей на платформу. Мною указан вагон санитарного типа, т.к. он наиболее подходит для указанных целей, имея 2 необходимых свойства — впусить ящики большой емкости и поместить внутри охрану.

2. Затребовать от Команд[ования] войск Украины или ГПУ надежный караул, который мог бы принять дежурство с полудня настоящего дня и держать его до сдачи ценностей в Киеве.

Сношение по этим вопросам я прошу произвести в самом срочном порядке и выделить специальных сотрудников, которые путем личного посещения указанных мною ведомств могли бы быстро добиться удовлетворения моего ходатайства.

Еще раз считаю своим служебным долгом заявить, что замедление в удовлетворении настоящего ходатайства лишает меня возможности нести ответственность за сохранение вверенных мне ценностей.

Хранитель 1-го Госуд. Музея Профес. Киевской Академ. Искусств Д. Щербаковский.

«Сентября 1922 г.» (ф. 9, № 171, арк. 375).

Вживаючи всіх заходів для швидкого розв'язання питань з охороною та транспортом, учений звертався по допомогу і до своїх знайомих. У фонді Д.М. Щербаківського зберігається записка, написана одним із його добрих знайомих (підпис малорозбірливий «К. Деш...») і адресована В.С. Таньському:

«Дорогой Владимир Савельевич. По старой памяти ко мне обратился пр. Щербаковский за советом, я направляю его к Вам и думаю, что всего было бы лучше, если бы Вы прямо подготовили на подпись три бумаги и выделили двух расторопных и напористых «хлопцев», которые бы получили срочно нужное. А вагон через Ваш транспортный отдел — помните нашу выставку. Жму Вашу руку...» (ф. 9, № 170, арк. 364).

Врешті-решт усі питання були з'ясовані, і 8 вересня 1922 р. Головний Політично-освітній Комітет УСРР видав лист за № 2632, підписаний замісником Народного Комісара Освіти, і направив його в округ шляхів сполучення з проханням такого змісту:

«Наркомпрос просит представить в его распоряжение один санитарный вагон для перевозки музейных ценностей в Киев.

Ценности, привезены в Харьков из Московского Госхрана в поезде имени т. Ленина и для отправки их в Киев необходима перегрузка.

Вагон санитарного типа необходим потому, что он может вместить ящики большой емкости и кроме того вместить внутри охрану» (ф. 9, № 170, арк. 320).

З охороною цінного вантажу також не було проблем: начальник Харківської губ. міліції отримав телефонограму за № 25247:

«Начмилресп приказал: 8-го сего Сентября к 20 часам дня выслать на станцию Харьков Южн. к поезду имени тов. ЛЕНИНА в распоряжение тов. ЩЕРБАКОВСКОГО или СЕРЕДЫ караул количеством 5 вооруженных милиционеров для несения охраны вагона здесь и в пути следования, до г. Киева.

Все расходы по путевому довольствию оплатятся Наркомпросом в лице его представителя профессора тов. Щербаковского. 8/IX-22 г. Начальник Адм[инистративно]-Орг[анизационного] Отдела (Бродер)». Документ має підпис та відтиск мокрої печатки (ф. 9, № 170, арк. 319).

Того самого дня, 8 вересня 1922 р. начальник 6-го району харківської міліції видав супровідний лист за № 24405 для міліціонерів, які мали підпорядковуватися Д.М. Щербаківському:

«Профессору тов. Щербаковскому или Середе поезда тов. Ленина. Во исполнение телефонограммы за № 579 Начзубокрмилиции г. Харькова при сем препровождает 5 милиционеров (пять) тов. Добрикова Василия, 2) Санникова Василия, 3) Волчкова Кирилла, 4) Кривоконь Николая, 5) Слетрикин Леонид в ваше распоряжение, за старшего назначается тов. Добриков Василий» (ф. 9, № 170, арк. 321). На документі стоять підписи начальника міліції і діловода.

Наступного дня, 9 вересня 1922 р., у Головному політично-освітньому комітеті при Народному комісаріаті освіти Д.М. Щербаківський отримав Посвідчення за № 2638:

«Удостоверение. Предъявителю сего хранителю Первого Госуд. Музея Даниилу Щербаковскому поручено перевести музейные коллекции из Гохрана в Киев для временного помещения в Первый Государственный Музей на предмет изучения их Всеукраинской Академией Наук и распределения их между музеями Украины.

Подробные инструкции по последнему вопросу будут своевременно пересланы Главполитпросветом УССР в Экскурсионно-Выстав.-Музейную секцию Киевского Губполитпросвета» (ф. 9, № 170, арк. 326).

Того ж дня, 9 вересня, було розв'язано питання з транспортом. У фонді вченого зберігається «Почто-телеграма» з таким текстом:

«Для перевозки из Харькова до Киева музейных ценностей при сопровождающих, предоставьте Харькове распоряжение Наркомпроса одну теплушку в порядке найма уплатой за проезд сопровождающих билетами по числу едущих но не менее как за 30 человек и за перевозку 60 пудов багажа из расчета на шесть сопровождающих и 60 пуд. груза пассажирской скорости так же плату наличными по тарифу, с отметкой в багажной

квитанции и документах пассажирской скорости «Багаж и груз на руках у пассажиров» с прицепкой теплушки 10/IX к поезду №3 для следования до Киева. Лица сопровождающие имеют право провоза бесплатно по два пуда на человека. П. Кирсанов» (ф. 9, № 170, арк. 323).

В особистому фонді Д.М. Щербаківського зберігається також «Накладная на груз пасс[ажирской] скорости № 29438», з якої випливає, що маршрут із Харкова до Києва пролягав через Полтаву. В графі накладної «Имя и фамилия получателя» записано: «Хранитель 1-го Государ. Музея Д. Щербаковский». А в графах: «Наименование груза. Вес — Один тов. вагон № 981128 с музейными ценностями 60,00 и багажа за плату 48,00 и бесплатно по числу сопровождающих 12,00.» Усього вказано 120 пудів. Далі зазначено: «Шесть сопровождающих. Багаж и груз на руках у пассажиров согласно депеши № 495/4659». А в графі «Объявленная ценность груза» записано: «Не было». Потяг виїхав із Харкова 10 вересня, що засвідчує штамп станції Харків-Пасажирський (ф. 9, № 170, арк. 324).

В архівних документах зафіксовано, що з 6 вересня і до вечора 8 вересня цінний вантаж вартувала спеціальна охорона українського урядового потяга ім. Леніна, а з 8 вересня, приблизно з 20-ї години і до 10 вересня, охороняли, а потім і перевантажували в інший вагон харківські міліціонери. Збереглися розписки на гроші, що їх видавав їм Д.М. Щербаківський:

«Расписка. Получено от Д.М. Щербаковского на содержание караула из пяти человек для охраны музейных ценностей десять миллионов (10.000.000) рублей. Караульный начальник Добриков. 9/IX-1922 г.» (ф. 9, № 170, арк. 244)

«Расписка. Дана в том, что мною получено от Д.М. Щербаковского на содержание охраны из пяти человек для вагона с музейными вещами десять миллионов (10.000.000) руб. Деньги получил караульный начальник Добриков. 10/IX-1922 г. Харьков» (ф. 9, № 170, арк. 246).

«Расписка. Дана в том, что мною получено от Д.М. Щербаковского за перегрузку двадцати девяти (29) ящиков с музейными вещами на станции Харьков двадцать миллионов (20.000.000) руб. Деньги получил Добриков. 10/IX-1922 г. Харьков» (ф. 9, № 170, арк. 247).

10 вересня 1922 р. у розпорядження Д.М. Щербаківського для охорони цінного вантажу було направлено червоноармійців із 4 Українського полку військ ГПУ в м. Харків разом із супровідним документом за № 1613, підписаним командиром полку, воєнкомом та ад'ютантом:

«При сем препровожаются в Ваше распоряжение 4 красноармейца 4 Украинского полка войск ГПУ 3 дивизиона тт. Легостаев, Жернов, Масленников и Саликов для сопровождения по-

езда имени тов. Ленина в город Киев и обратно. Основание: Почто-телеграмма начитаба войск ГПУ УкрОкр. от 9 сентября 1922 года за № 2715/св.» (ф. 9, № 170, арк. 322).

В особистому фонді вченого зберігаються розписки на гроші, що їх він видавав новій команді охорони:

«Расписка. Я, Легостаев, старший по караульной команде для охраны музейных ценностей, получил от тов. Щербаковского для покупки пищи команде пять миллионов (5.000.000) рублей. 10/IX-1922 г. в пути Легостаев» (ф. 9, № 170, арк. 249).

«Расписка. Мною, красноармейцем Легостаевым Григорием получено от Д.М. Щербаковского двадцать миллионов (20.000.000) руб. на покупку провизии себе и команде из трех человек при сопровождении музейных ценностей из Харькова в Киев и возвращении обратно к месту службы. Старший караульный — Легостаев. Киев, 11/IX-1922 г.» (ф. 9, № 170, арк. 250).

«Расписка. Мною, красноармейцем, Легостаевым Григорием получено от Д.М. Щербаковского пятьдесят два миллиона (52.000.000) руб. на покупку билетов себе и команде из трех человек на обратный проезд из Киева в Харьков после доставления музейных ценностей из Харькова в Киев. Старший караульный Легостаев. 11/IX-1922 г. Киев» (ф. 9, № 170, арк. 248).

Для перевезення цінного вантажу з вокзалу до музею знадобилося три підводи, що засвідчує розписка на оплату цієї частини шляху: «Расписка. За доставку музейных вещей, привезенных из Москвы одержав сорок миллионов (40.000.000) карбованців по расчету за три подводы. 11/IX.22 р. Якубов» (ф. 9, № 170, арк. 245).

Щодо коштів, виданих Д.М. Щербаківському для виконання місії з повернення музейних цінностей в Україну, то їх бракувало, на що вказують кілька документів, серед яких чернетка заяви Д.М. Щербаківського керівництву Головополітосвіти в Харкові:

«Предглаполитпросвету_проф. Щербаківського_Заявление. По экстренному вызову Полномочного Представительства УССР в Москве, я в течение месяца вместе с двумя помощниками произвел в Московском Гохране отбор музейных вещей из ценностей, изъятых из церквей Украины и сейчас, согласно предписанию того же Представительства, везу их в Киев для подготовки разбора их Академиею Наук на предмет распределения между музеями Украины.

Так как выданный мне аванс в размере 350 миллионов рублей был слишком недостаточен, то я довез вещи до Харькова только благодаря помощи Представительства УССР и Украинского Красного Креста. Прошу выдать мне шестьсот миллионов рублей для перевоз-

ки музейной коллекции в Киев» (ф. 9, № 170, арк. 270).

Ще одна чернетка, другої заяви Д.М. Щербаківського, доповнює першу: «В Главполитпросвет _Хранителя Киевского Первого Госуд. Музея Дан. Щербаковского _Заявление. В августе сего 1922 г. я был срочно вызван УкрГлавполитпросветом в Москву для отбора музейных ценностей и перевозки их на Украину.

Так как от Главполитпросвета я не получил своевременно необходимых средств, то на нужды перевозки вещей мне пришлось одновременно произвести заем некоторых сумм у разных совет. учреждений и частных лиц, благодаря любезности которых мне удалось выполнить возложенное на меня поручение без излишних проволочек. Наиболее существенную и щедрую помощь оказал Украинский Червоный Хрест, ссудивший мне в два приема 500.000.000 руб. (50.000 р. ден-знаками 1922 г.). Об этом я уже имел честь сообщить Главполитпросвету во время своего пребывания в Харькове 6—10 сентября, но долг Червоному Хресту, как оказывается из заявления его Председателя, до сих пор не возвращен.

Прошу Главполитпросвет вернуть Червоному Хресту одолженные им на нужды Главполитпросвета 50.000 рублей» (ф. 9, № 170, арк. 377).

У фонді Д.М. Щербаківського зберігається чернетка його телеграми в Харків із проханням надіслати кошти:

«Главполитпросвет Работа по выделению музейных ценностей в разгаре точка Продолжится еще три недели точка Немедленно телеграфом вышлите деньги на троих семисот миллионов Украинское представительство» (ф. 9, № 170, арк. 387).

Факт браку коштів, виданих Щербаківському, підтверджує і документ від 14 вересня 1922 р. за № 2510, надісланий у Народний Комісаріат Освіти в Харкові Управляючим справами Повноважного Представництва УССР:

«Прилагается при сем счет № 2503/10 от 13/IX 1922 г. на имя тов. Середы, Щербаковского и Степановой на сумму руб. 28.800. Управление Делами Полпредства УССР в РСФСР настоящим просит Вас означенную сумму переслать на имя Кассы Полпредства УССР в РСФСР (Москва, Колпачный 5)» (ф. 9, № 170, арк. 254).

Зберігся і рахунок, виписаний 13 вересня 1922 р. за № 2503/10:

«Тов. Середа, Щербаковскому и Степановой. Наркомпрос УССР. Счет. Причитается с Вас за пользование помещением в доме № 7 по Колпачному переулку и оплату коммунальн. услуг за время Вашего пребывания в Москве, а именно: с 4/VIII по 5/IX-22 г. Всего 28.800 Двадцать восемь тысяч восемьсот рублей. Означенную сумму просим внести в кассу Полпредства УССР в

РСФСР (Москва, Колпачный 5)» (ф. 9, № 170, арк. 255).

Незважаючи на постійний брак коштів, у тому числі й на зарплату, науковці докладали всіх зусиль задля порятунку високохудожніх та історичних реліквій, що засвідчує наступний документ:

«В Главполитпросвет Хранителя Первого Государственного музея в Киеве Данила Щербаковского Заявление. Во время изъятия церковных ценностей в г. Киеве и Киевской Губернии, члены Комитета охраны памятников старины и искусства при Музейно-выставочной секции Киевского Губполитпросвета принимали живое участие в работе Комиссии по изъятию.

Войдя в состав четырех районных подкомиссий, производивших изъятие, они производили на местах экспертизу и старинные предметы забирали в Первый Государственный Музей. Кроме того выполнили аналогичную работу в Губернском масштабе, отобрав старинные предметы в киевском Губфинотделе, когда там производилась сортировка ценностей, прибывших с уездов.

В результате этой работы в Первый Государственный музей поступило около 500 предметов выдающихся художественных и исторических памятников г. Киева и Киевской губернии.

Между тем ни один из сотрудников, производивших эту работу, тянувшуюся в общем около 4 месяцев, никакого вознаграждения не получил, хотя им и была обещана плата, которую получали эксперты-оценщики Губфинотдела — 3.000.000 р. в день.

Прошу Главполитпросвет отдать распоряжение об уплате вознаграждения согласно прилагаемой ведомости. 9/IX-22 г.» (ф. 9, № 170, арк. 256).

Тут же зберігається і «Ведомость на получение вознаграждения ученым-экспертам, участвовавшим в Комиссиях по изъятию церковных ценностей в г. Киеве и Киевской губернии», в якій зазначено 8 експертів: Щербаківський Д.М., Красицький Г.Ф., Макаренко М.О., Ернст Ф.Л., Середя А.Ф., Морозов Ф.М., Глеваський С.К., Сандальяш С.І. Найдовше працював Д.М. Щербаківський — 60 днів (ф. 9, № 170, арк. 257).

Через кілька днів після повернення Д.М. Щербаківського та А.Х. Середи до Києва, 16 вересня 1922 р., відбулося засідання Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини при Експертно-виставочно-музейній секції Губполітосвіти, на якому Д.М. Щербаківський доповів про результати роботи Української музейної комісії у Москві. В Науковому архіві зберігається виписка з Протоколу засідання цього Комітету:

«Слушали: Доклад Д.М. Щербаковского о результатах поездки в Москву по делу пересмотра ценностей, вывезенных из Украины. Выслушав доклад, постановили:

а) просить ВУАН (Секцию Искусств) назна-

чить комиссию для разборки материалов, привезенных из Москвы;

б) просить ВУАН напечатать своими силами опись привезенных материалов;

в) просить представителя Украины в Москве, т. Приходько, от имени ВУАН, приостановить разборку ценностей, вывезенных из Украины после отъезда из Москвы представителей Комитета охраны памятников искусства и старины, до специального уведомления;

г) выразить от имени ВУАН благодарность тт. Приходько, Линниченко, Езерскому за содействие, оказанное ими при передаче в Москве и перевозке в Киев ценностей историко-художественного значения;

д) выразить благодарность от имени Комитета Д.М. Щербаковскому и А.Х. Середи за их труды, благодаря которым удалось спасти столь ценные для науки и культуры исторические и художественные памятники (ф. ВУАК, № 4, арк. 33, 33 зворот).

27 вересня 1922 р. Археологічний Комітет ухвалив створити Комісію для опрацювання привезених із Москви цінностей. У документі зазначено, що «кандидатами в Комісію для обробки вивезених із Москви пам'яток намечаются Д.М. Щербаковский, А.Х. Середя, Ю.Ф. Красицкий, Ф.Л. Эрнст» (ф. ВУАК, № 4, арк. 34).

Вивезені з Москви цінності було передано до Першого Державного Музею, що засвідчує акт передачі:

«1922 року 28-го жовтня ми нижче підписані — Директор Першого Державного Музею Микола Біляшівський і Завідуючий Етнографічно-Історичним Відділом Данило Щербаківський склали цей акт в тім, що перший з нас — Микола Біляшівський прийняв, а другий — Данило Щербаківський здав двадцять дев'ять (29) ящиків, опечатаних сургуничними печатями Московського Госхрана з музейними речами, одібраними Щербаківським з цінностей, вилучених з церков і молитовних домів України, і привезеними Щербаківським з Москви для наукового обслідування їх Всеукраїнською Академією Наук, згідно мандату Повпредства на ім'я Д. Щербаківського, від 2 жовтня 1922 р. під ч. 2386 і Мандату Главполитпросвети теж на ім'я Д. Щербаківського, від 9 жовтня 1922 р. під ч. 2638». Нижче стоять підписи М.Ф. Біляшівського та Д.М. Щербаківського і дата (ф. 9, № 170, арк. 353).

Таким чином, досить значну частину високохудожніх та історичних цінностей було повернуто до України, і після опрацювання вони зайняли своє місце в музеях.

У 1923 р. Д.М. Щербаківський та А.Ф. Середя здійснили другу поїздку до Москви і привезли в Україну ще 4 ящики з музейними цінностями, архівні матеріали та документацію про цю поїздку, які ми маємо намір опублікувати найближчим часом.

История Кієва. — К., 1985. — Т. 3. — Кн. 1.

Науковий архів ІА НАН України, ф. 9, № 62.

НА ІА НАН України, ф. 9, № 170.

НА ІА НАН України, ф. ВУАК, № 4.

Формозов А.А. Русское общество и охрана памятников культуры // Страницы истории русской археологии. — М., 1986.

Одержано 22.03.2005

Г.А. Станицына

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ОБ УСИЛИЯХ
ВСЕУКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК (ВУАН) ПО СПАСЕНИЮ
МУЗЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, ИЗЫМАВШИХСЯ В ПОМОЩЬ ГОЛОДАЮЩИМ В 1922 г.

В результате плохих погодных условий, вызвавших неурожай в 1921 г., начался большой голод в Поволжье и южных районах Украины. Правительство среди прочих мер приняло решение использовать в борьбе с голодом огромные ценности, накопленные за столетия в сокровищницах монастырей и церквей. Но церковные изделия из золота, серебра и драгоценных камней представляли собой не только материальные, но и культурные ценности, среди них было большое количество высокохудожественных предметов и исторических реликвий. Всеукраинская Академия наук (ВУАН) принимала меры для спасения этих предметов и передачи их в музеи. В Киеве и его губернии эксперты от научных учреждений, входившие в состав комиссий по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих, забирали в музеи высокохудожественные и старинные предметы. Но власти изымали ценные вещи даже из музеев, в результате чего из Украины было ввезено в Государственное хранилище в Москве огромное количество церковных ценностей. Усилиями Всеукраинской Академии наук совместно с другими научными учреждениями в Москву была направлена Украинская музейная комиссия, которая провела экспертизу вывезенных предметов и вернула в республику более 3000 предметов, которые были переданы в Первый Государственный музей в Киеве для изучения их учеными ВУАН и распределения по нескольким музеям.

H.O. Stanitsyna

ARCHIVAL DOCUMENTS CONCERNING THE RESCUE
OF THE MUSEUM VALUABLES IMPOUNDED TO HELP THE STARVING
PEOPLE IN 1922 BY THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES (AUAS).

As a result of bad weather conditions having caused failure of crops in 1921 a severe famine struck the Volga River Region and the southern regions of Ukraine. Among other measures, the government made a decision to use great valuables accumulated in the treasuries of the monasteries and churches during several centuries to fight against famine. However, church utensils made of gold, silver and gems had not only material, but also cultural value. There was a large number of highly artistic artifacts and historic reliquia among them. All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS) took measures to save those objects and to hand them over to the museums. In Kyiv and its *gubernia* (province) experts from research institutions were among the members of the Commission impounding the church treasures in favor of the starving. They picked out for the museums highly artistic and antique objects, or registered those that were left in the operating churches. However, the valuables were impounded even from the museums. A large number of church valuables were taken out of Ukraine and transported to the State Depository in Moscow. Following the joint efforts of the All-Ukrainian Academy of Sciences and other scientific establishments, a Museum Commission was assigned to Moscow. It examined the artifacts taken out of Ukraine and brought back over three thousand objects, which were delivered to the First State Museum in Kyiv to be studied by the AUAS scholars and distributed among several museums.